

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

ПАМПУРА СВІТЛАНА ЮРІЇВНА

УДК81'373.613:930

**ЕТИМОЛОГІЗАЦІЯ ЗАПОЗИЧЕНЬ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ:
ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

10.02.15 – загальне мовознавство

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Одеса – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі германської та слов'янської філології Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет», Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Глущенко Володимир Андрійович,
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»,
завідувач кафедри германської та
слов'янської філології.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Тищенко Олег Володимирович,
Рівненський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри загального та порівняльного
мовознавства факультету Іноземної філології;

кандидат філологічних наук, доцент
Вусик Ганна Леонідівна,
Інститут філології та соціальних комунікацій
Бердянського державного
педагогічного університету,
доцент кафедри загального мовознавства
та слов'янської філології.

Захист відбудеться «27» березня 2015 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.053.05 Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65045, м. Одеса, вул. Єврейська, 25.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «25» лютого 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради К 41.053.05

Т. А. Дружина

Підписано до друку 20.02.2015 р.
Формат 60x84 1/16. Ум. др. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 731.

Видавництво Б.І. Маторіна
84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел./факс +38 06262 3-20-99. E-mail: matorinb@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008
р.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дослідження мови неможливе без залучення знань, здобутих етимологією. Без даних етимології важко, а іноді й неможливо розібратися в складних семантичних змінах, що відбулися в словах у їх історичному розвитку. Багато питань словотворення, морфології розв'язуються з опорою на дані етимології. Дослідження семантичного рівня мови в діяхронічному аспекті в наш час є одним з провідних лінгвістичних напрямів. О. М. Трубачов зазначав, що «жодна інша лінгвістична дисципліна не збирає такої повної інформації про значення слова, як етимологія, яка в цілях свого дослідження поєднує сучасний матеріал, писемну історію, дописемну реконструкцію та семантичну типологію»¹.

Студії з лінгвістичної історіографії містять важливі твердження щодо вивчення методики етимологічного аналізу, принципів і критеріїв етимологізації запозичень у мовознавстві ХІХ ст. – початку ХХІ ст. Проте в лінгвоісторіографічному аспекті цю проблему висвітлено недостатньо. У роботах переважає лише загальний опис поглядів мовознавців минулого на принципи етимологічного аналізу запозичених слів у різноструктурних мовах. Це стосується, зокрема, студій Р. Раска, Я. Грімма, А. Ф. Потта, учених Лейпцизької лінгвістичної школи (Г. Остгофа, К. Бругмана, Б. Дельбрюка, А. Лескіна, Г. Пауля), Ж. Жильєрона, В. Пізані, Г. Шухардта, Е. Бенвеніста, М. Фасмера, Л. А. Булаховського, О. М. Трубачова, О. Семереньї, Я. Малкієла, А. О. Білецького, О. І. Іліаді, В'яч. Вс. Іванова, В. М. Топорова, В. І. Абаєва, Ю. В. Откупщикова та інших лінгвістів. Їхні праці становлять значний інтерес для дослідників і можуть слугувати базою для подальших пошуків. Відсутність комплексного підходу до аналізу відповідних концепцій зумовила необхідність спеціального лінгвоісторіографічного дослідження.

Отже, **актуальність** теми зумовлена браком лінгвоісторіографічного вивчення питань етимологізації лексичних запозичень, значністю внеску мовознавців ХІХ ст. – початку ХХІ ст. у методику розмежування питомої та запозиченої лексики на основі певних принципів та критеріїв.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дослідження пов'язаний з фундаментальною науковою роботою кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету «Лінгвогенетичні методи в мовознавстві ХІХ ст. – початку ХХІ ст.», затвердженою Міністерством освіти і науки України та зареєстрованою в Українському інституті науково-технічної та економічної інформації за номером 0112U000373. Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні вченої ради Слов'янського (Донбаського) державного педагогічного університету (протокол № 4 від 28 грудня 2011 р.) і погоджено в бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України (протокол № 2 від 26 квітня 2012 р.).

Метою дослідження є аналіз поглядів мовознавців ХІХ ст. – початку ХХІ ст. на проблему принципів та критеріїв етимологічного аналізу запозиченої лексики в індоєвропейських мовах.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1 Трубачев О. Н. Труды по этимологии. Слово. История. Культура : в 4 т. / О. Н. Трубачев. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – Т. 1. – 2004. – 800 с. – С. 65.

- висвітлити лінгвоісторіографічний аспект вивчення етимологізації запозичень у різноструктурних мовах;
- обґрунтувати застосування актуалістичного методу як методу студій з лінгвістичної історіографії для дослідження еволюції принципів і критеріїв етимологізації лексичних запозичень;
- проаналізувати базові терміни, що використовуються при дослідженні питомої та запозиченої лексики;
- розкрити погляди науковців XIX ст. – початку XXI ст. на принципи та критерії етимологізації запозичень;
- визначити роль лінгвістичних шкіл і провідних мовознавців XIX ст. – початку XXI ст. у розв'язанні питань етимологізації лексичних запозичень з урахуванням наступності;
- виокремити принципово нові лінгвістичні підходи науковців до етимологізації запозичень;
- виявити значущість тверджень етимологів XIX ст. – початку XXI ст. для сучасної етимології та перспективи подальших досліджень запозиченої лексики.

Об'єктом дослідження є розглянута в лінгвоісторіографічному аспекті сукупність наукових праць з етимології індоєвропейських мов, авторами яких є мовознавці XIX ст. – початку XXI ст.

Предметом дослідження виступають погляди мовознавців зазначеного періоду на проблеми принципів та критеріїв етимологічного аналізу лексичних запозичень (на матеріалі мов слов'янської, германської та романської груп індоєвропейської сім'ї).

Метод дослідження ґрунтується на принципі історизму. Відповідно до поставлених завдань застосовано *актуалістичний метод*. Без застосування цього методу неможливе існування історіографії будь-якої науки, зокрема історіографії мовознавства. Сутність актуалістичного методу полягає у використанні сучасних знань для вивчення минулого та передбачення майбутнього. Той чи інший об'єкт вивчають у розвитку, у часі, у становленні його як системи. Минуле об'єкта досліджують на основі його відбиття в сучасному, що стосується й праць з лінгвістичної історіографії. Операційний компонент актуалістичного методу в працях з історіографії мовознавства становить сукупність таких *прийомів і процедур*: *аналіз джерел (лінгвістичних текстів)* і *синтез одержаних даних, порівняння, абстрагування та історико-наукова реконструкція*, що посідає центральне місце серед прийомів та процедур і протистоїть так званій «асиміляції минулого», що виявляється в модернізації поглядів лінгвістів попередніх поколінь.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації вперше на широкому фактичному матеріалі здійснено спробу комплексного лінгвоісторіографічного дослідження проблеми етимологізації запозичень у різноструктурних мовах з урахуванням еволюції поглядів мовознавців XIX ст. – початку XXI ст. на цю проблему й наступності. Визначено внесок лінгвістичних шкіл і провідних дослідників зазначеного часу в розв'язання питань етимологізації лексичних запозичень. Нами вперше здійснено фронтальне дослідження – під зазначеним кутом зору – масиву лінгвістичних текстів учених XIX ст. – початку XXI ст. (Р. Раска, О. Х. Востокова, Г. Пауля, І. І. Срезневського, Б. Дельбрюка,

О. О. Потєбні, В. Томсєна, В. Пізані, Дж. Бонфанте, А. О. Білецького, Л. А. Булаховського, О. Семерєні, Е. А. Макаєва, А. Мейє, О. М. Трубачова, В. М. Топорова, В'яч. Вс. Іванова, Ю. В. Откупщикова, В. І. Абаєва, О. С. Мельничука, Ж. Ж. Варбот, Л. П. Крисіна, О. І. Іліаді, Т. А. Амірової, К. Г. Красухіна, С. А. Бурлак, С. А. Старостіна та ін.).

Теоретичне значення дисертації пов'язане з розробкою методики лінгвоісторіографічного дослідження проблем етимологічного аналізу запозиченої лексики. Хронологічний та концептуальний підходи до упорядкування фактичного матеріалу зумовили специфіку його систематизації. Принцип об'єктивності в опрацюванні матеріалу в поєднанні з принципом історизму має сприяти розкриттю закономірностей розвитку етимологічних концепцій. Результати дослідження доповнюють і розвивають наявні в сучасній лінгвістиці теоретичні і практичні засади компаративістики, сприяють удосконаленню методології та методики етимологічних досліджень.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути застосовані у викладанні курсів історії лінгвістичних учень, вступу до мовознавства та загального мовознавства на філологічних факультетах вищих навчальних закладів.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертаційного дослідження пройшли апробацію на засіданнях кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету (2012-2014) та висвітлено на науково-теоретичних і науково-методичних конференціях «Актуальні питання сучасної науки» (м. Слов'янськ, 2012, 2014), на засіданні Круглого столу «Актуальні питання розвитку української мови у науковій ретроспекції та перспективі» (м. Миколаїв, 2012), на Х Міжнародній науково-практичній конференції «Современная филология: теория и практика» (м. Москва, 2012), на VI Міжнародній науковій конференції «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах» (м. Дніпропетровськ, 2013), на Міжнародній науково-практичній конференції «Мова, література і культура: актуальні питання взаємодії» (м. Львів, 2013), на II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції розвитку та функціонування слов'янських та германських мов» (м. Миколаїв, 2014), на Міжнародній конференції «Северное Причерноморье: к истокам славянской культуры. VIII Чтения памяти академика О. Н. Трубачева» (м. Феодосія, 2014).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи викладено в чотирнадцятьох публікаціях: 5 статей, опублікованих у фахових виданнях, визначених ДАК України, 1 – у закордонному фаховому виданні, 7 – у матеріалах доповідей на конференціях, 1 – у додатковому виданні.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів із висновками до них, загальних висновків, списку використаних джерел (284 позицій). Повний обсяг тексту дисертації складає 210 сторінок, основний текст дослідження викладено на 180 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі розкрито сутність та стан наукової розробки проблеми, що досліджується; обґрунтовано актуальність обраної теми, мету, завдання; визначено об'єкт, предмет і метод дослідження; окреслено теоретичне й практичне значення

роботи; сформульовано наукову новизну; представлено інформацію щодо апробації результатів дослідження.

У першому розділі «Лінгвоісторіографічний аспект вивчення етимологізації запозичень у різноструктурних мовах. Метод і напрями дослідження» стисло проаналізовано стан дослідження проблеми етимологічного аналізу запозиченої лексики в лінгвістичній історіографії, визначено метод і напрями дисертаційного дослідження.

У дисертації основоположними є вчення про принципи та критерії дослідження запозиченої лексики з метою її відмежування від питомої у студіях мовознавців, які займалися питаннями етимології в ХІХ ст. – на початку ХХІ ст.

Етимологія – одна з давніх галузей мовознавства, засновниками якої були давньогрецькі філософи, які вперше використали термін *ετυμολογία*. Пошуки первинного значення слова, бажання дізнатися, як і звідки походять слова, спричинилися до порівняння слів різних мов, що у свою чергу сприяло встановленню звукових відповідностей між індоевропейськими мовами та реконструкції історичних фонетичних законів, які заклали фундамент компаративістики та стали важливим науковим критерієм відмежування питомої лексики від запозиченої та виявлення джерела запозичення. Ідеї Р. Раска, Я. Грімма, О. Х. Востокова, А. Потта знайшли своє подальше втілення й удосконалення у працях мовознавців 60-х рр. ХІХ ст. – початку ХХ ст., які у своїх ретельних дослідженнях фонетичних законів зосереджували увагу на історичному розвитку мови й – попри певні протиріччя в інтерпретації мовних явищ – враховували системний характер звукових змін.

Оволодіння прийомами лінгвістичної географії, дослідження лексики у зв'язку з культурними та історичними реаліями є важливими етапами у розвитку наукової етимології. Величезний інтерес для дослідників становлять концепції Ж. Жильєрона, Й. Трира, Р. Мерінгера, В. Мейєр-Любке, Г. Шухардта та ін., які стали базою для подальших етимологічних розвідок.

Проблему методики етимологічного аналізу досліджували такі вчені, як В. Пізані, Дж. Бонфанте, О. Семереньї, Я. Малкієл, О. М. Трубачов, В. М. Топоров, В'яч. Вс. Іванов, В. І. Абаєв, Ж. Ж. Варбот та ін. Важливим етапом у розвитку етимології як науки стало видання численних етимологічних словників, зокрема орієнтованих на реконструкцію та етимологізацію праслов'янського лексичного фонду, які стали основою для виникнення лексикології та лексикографії праслов'янської мови. Авторами та редакторами цих словників стали Ф. Славський, О. М. Трубачов, В. Махек, П. Скок, Ф. Безлай, Х. Шустер-Шевц, О. С. Мельничук, В. Г. Склярєнко та ін. Серед сучасних етимологічних словників слід відзначити колективну працю «Етимологічний словник української мови» в 7 томах (опубліковано 6), у якому плідно втілено принципи й використано критерії етимологізації питомої й запозиченої лексики.

Вивчення наукового матеріалу з цієї теми показало, що в лінгвістиці існують різні погляди щодо значень певних термінів. Значення терміна *запозичення* в історії мовознавства трактувалося по-різному; існує тенденція ототожнювати поняття *принципу* та *критерію*. Це спричинило деяку «термінологічну плутанину».

У сучасній лінгвістиці проблема запозичення іншомовних слів залишається дискусійною. Вивчення запозичень має значну традицію як в українському, так і в

зарубіжному мовознавстві, проте не існує одностайності у визначенні вихідних питань, а саме: Що називати запозиченням? Що називати запозиченим словом? Що значить «перехід слова з однієї мови в іншу»? Що можна віднести до причин такого «переходу»?

У кінці XIX ст. – на початку XX ст. найбільш плідно проблему запозичень розглядали німецькі лінгвісти у тісному зв'язку з питаннями культурними, виокремлюючи із іншомовної лексики *Lehnwörter* і *Fremdwörter*, тобто слова засвоєні і іноземні. Г. Пауль вважав двомовність основою запозичення. Цієї ж думки дотримувався Л. В. Щерба.

У середині XX ст. Е. Хауген висунув ідею структурної диференціації запозичень на *loanwords*, *loan-blends* та *semantic loans* (або кальки). Досить широке трактування цієї проблеми належить неолінгвістам, на думку яких кожне слово є запозиченим, оскільки воно приходить до нас з якогось місця або від якогось індивідуума.

У сучасному мовознавстві вважається доцільним розглядати запозичення як процес переміщення різних елементів з однієї мови в іншу; ідеться про запозичення слова, фонем, морфем, синтаксичне або структурно-синтаксичне запозичення і, нарешті, про семантичне запозичення (калькування).

У нашій роботі мова буде йти про проблеми, пов'язані з етимологічним аналізом лексичних запозичень.

У процесі етимологічного аналізу запозичень деякі науковці не проводять чіткої межі між термінами *принцип* і *критерій*. Вважаємо за необхідне з'ясувати ці поняття.

Принципи (від лат. *principium* – «початок, основа») – це основний вихідний стан теорії, учення, науки, світогляду, і т. ін., наукові твердження, що лежать в основі низки законів. В основі поняття принципу лежить важливість твердження, яке виступає в ролі принципу, його загальна значущість, можливість бути засадою для пояснення явищ, для їх передбачення, для мотивації тієї чи іншої діяльності. Принцип є методологічним засобом організації пізнавального процесу, засобом пізнання, теоретико-методологічною основою методу.

Критерій (від гр. *κρίτηριον* «здатність розрізнення, засіб судження, мірило») є методичною категорією, яка включає в себе певні ознаки, засади, правила для прийняття рішень щодо оцінки, визначення або класифікації чогось. Критерії служать науковою базою для проведення дослідження з метою прийняття певних рішень і для перевірки правильності тієї чи іншої теорії.

Окрему увагу приділено дослідженню проблематики співвідношення понять *метод*, *методика*, *методологія*, *прийом*. З'ясовано сукупність методів (описового, порівняльно-історичного, історичного, зіставного), якими для розв'язання своїх завдань користується етимологія, для якої характерним є комплексний характер застосування методів дослідження.

Докладно охарактеризовано *актуалістичний метод* як метод праць з лінгвістичної історіографії у плані його сутності, структури й теоретичного осмислення.

У розділі експліковано напрями дисертаційного дослідження. Відзначено, що для повного й усебічного розкриття поглядів мовознавців на проблему етимологізації лексичних запозичень (XIX ст. – початок XXI ст.) матеріал у

дисертації досліджено за такими напрямками: 1) методологія й методика етимологічного аналізу запозиченої лексики у різноструктурних мовах; 2) дослідження питомої та запозиченої лексики, розмежування цих шарів на основі певних принципів та критеріїв; 3) взаємозв'язок етимології з іншими галузями науки; 4) визначення значущості тверджень етимологів ХІХ ст. – початку ХХІ ст. для сучасної етимології та перспективи подальших досліджень.

У другому розділі «Принципи етимологізації запозиченої лексики в мовознавстві ХІХ ст. – початку ХХІ ст.» розкрито погляди вчених цього періоду на принципи етимологічного аналізу запозичень.

Практика дослідження проблеми етимологізування запозиченої лексики у лінгвістично-історичному аспекті показала, що в етимології ефективними є основні принципи порівняльно-історичного мовознавства за умови їх комплексного застосування із окремими принципами, властивими саме етимологічним дослідженням. До основних принципів порівняльно-історичного мовознавства відносять принципи історизму, причиновості та системності, які, за твердженням В. А. Глуценка, є конкретизацією та виявом принципу загального зв'язку явищ. Щодо принципів етимологічного аналізу, то ця проблема цікавила науковців протягом тривалого часу, починаючи з початку існування наукового мовознавства. Проте слід зазначити, що дослідження у цій царині носять загальний характер, тобто стосуються принципів етимології взагалі. Найбільш чітка класифікація принципів дослідження саме запозиченої лексики, на наш погляд, була запропонована Л. Кішем та О. Іліаді. Ми назвемо їх принципами відокремлення запозиченої лексики.

Ідея вивчення мови в її історичному розвитку виникнула на початку ХІХ ст. і впродовж цього століття стала провідною для більшості науковців. До історичних наук відносили мовознавство представники Харківської, Лейпцизької, Московської та Казанської лінгвістичних шкіл (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, Г. Остгоф, К. Бругман, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов, І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський та ін.), Г. Шухардт, К. Фослер, Дж. Бонфанте, В. Пізані та ін.

Узагальнюючи досвід порівняльно-історичного мовознавства, О. О. Потебня і М. О. Колосов дійшли висновку, що **принцип історизму** повинен бути провідним методологічним принципом не тільки в працях з історії мови, але й у студіях, присвячених сучасному її стану. Це глибоке положення стало надбанням мовознавства ХХ ст. На думку О. О. Потебні, дослідження тих чи інших мовних явищ повинно мати не просто історичний і не просто порівняльний, а порівняльно-історичний характер.

Критикуючи молодограматиків за значною мірою ізольоване дослідження слів, неолінгвісти зазначали, що представників Лейпцизької лінгвістичної школи цікавила лише історія звуків, з яких складається слово. Неолінгвісти вказували на необхідність вивчення історії кожного слова: звідки воно походить, коли, за яких обставин виникло, якими шляхами потрапило в певну мову, ким було вперше використано – яким класом або якою професійною групою.

Далі ідею історизму поглиблювали представники соціологічного напрямку. А. Мейє глибоко цікавила проблема змін, які зазнає будь-яка мова у своїй історії. Запозичення, на думку А. Мейє, є однією з причин змін у мові.

З погляду А. О. Білецького, етимологія – це не випадкове зближення форм на основі фонетичного та семантичного критеріїв, а спеціальне історичне дослідження.

Учений наголошував на необхідності врахування «спеціального та історичного контекстів» для встановлення надійної етимології.

Етимологію часто використовують як унікальний інструмент для отримання історичних даних, оскільки вони відображені в мові. Проте В. М. Топоров зауважує, що сутність історизму в етимології полягає не в тому, щоб відкрити щось нове в історії, а в тому, щоб на основі певних знань культурно-історичної сфери визначити можливі моделі утворення значення слів, що належать до цієї сфери, а потім перевірити ці моделі на власне лінгвістичному матеріалі; і ця перевірка й є власне вирішальним критерієм правильності етимології.

Важливою тезою є твердження про невід'ємність принципу історизму від інших принципів порівняльно-історичного мовознавства. Принцип історизму не можна зводити до викладення матеріалу просто у хронологічній послідовності або до механічного виявлення найбільш ранніх мовних явищ або реалій. Історичне дослідження вимагає розкриття внутрішніх зв'язків та взаємозумовленості мовних явищ, які визначають не тільки їх мовний статус і причини їх історичних змін, але й весь процес розвитку мови.

Ще на початку ХІХ ст. засновники порівняльно-історичного мовознавства Р. Раск, Ф. Бопп, Я. Грімм, О. Х. Востоков звернули увагу на **системний характер** фонетичних змін у споріднених мовах.

Ідеї системного розвитку мови розвинули у своїх працях мовознавці 60-х рр. ХІХ ст. – початку ХХ ст.

У розділі досліджено вчення лінгвістів Харківської школи про системний характер мови, про структурну об'єднаність і співвідносність усіх елементів мови. Поняття мовної системи розглядалося переважно в історичному аспекті.

Системний підхід учених Харківської, Лейпцизької, Московської та Казанської лінгвістичних шкіл до мовних явищ у їх історії відбився в прийомах генетичного ототожнення фактів, хронологізації й локалізації мовних явищ та їх системно пов'язаних сукупностей, у процедурі лінгвістичної реконструкції.

Значну увагу приділено внескові представників Московської лінгвістичної школи в усвідомлення єдності та цілісності мовознавства відповідно до самої природи мови як цілісного предмету науки, що спричинилося до вдосконалення прийомів лінгвістичного аналізу. П. Ф. Фортунатов розвивав погляд на мову як на систему, йому належить чільна роль у створенні систематичних порівняльно-історичних граматики індоєвропейських мов. Фундаментальні твердження вчених Московської школи відіграли важливу роль у створенні Празької лінгвістичної школи та Копенгагенського лінгвістичного кружка.

Представники соціологічного напрямку стверджують, що вивчення розвитку мови є можливим лише за умови, якщо факти збереження старого та введення нового є закономірними. Однією з причин певних відхилень від фонетичних закономірностей вони вважають запозичення.

А. Мейє вказував: те, що є справедливим по відношенню до фонетики, є справедливим і по відношенню до морфології. Подібно до того як артикуляційні комбінації повторюються кожний раз при вимові слова, усі граматичні форми, усі синтаксичні комбінації позасвідомо утворюються знову для кожної фрази відповідно до навичок, набутих під час засвоєння мови. Коли такі навички змінюються, усі форми, які існують тільки завдяки існуванню загального типу, за необхідністю також

змінюються. Будь-яка значна зміна частини фонетичної системи мови відбивається на решті системи. У германських мовах відбулася зміна не одного ряду проривних приголосних, а всіх рядів.

Значний інтерес для дослідження проблем етимологічного аналізу становлять праці Е. А. Макаєва, у яких дослідник успішно застосовує традиційні принципи етимологічного аналізу для дослідження матеріалу германських мов. Учений зазначає, що наявність певної лексеми у всіх давніх германських мовах ще не є доказом того, що вона була притаманна прагерманському словнику. Е. А. Макаєв засуджує широко розповсюджену процедуру механічного та прямолінійного виведення лексем з прамовного стану на основі фонетичних та фонеморфологічних законів, які діють у цих мовах. З'ясування питання про походження лексеми є цілком неможливим без широкого залучення цілого ряду екстралінгвальних явищ і факторів.

В українському і російському мовознавстві 50-х рр. ХХ ст. спостерігається активізація етимологічних досліджень, для яких принцип системності є основним, що виходить з самої сутності порівняльно-історичного методу.

А. О. Білецький здійснює спробу визначити предмет і прийоми етимологічних досліджень, що, на його думку, дозволить виокремити етимологію в особу галузь лінгвістики. Він стверджує, що необхідно систематизувати всі прийоми, за допомогою яких устанавлюються етимології, щоб опис фактів у галузі етимологічних досліджень став послідовним. На думку А. О. Білецького, галузь етимологічних досліджень – це галузь мовознавства, яка, будучи тісно пов'язаною з лексикологією та семантикою, має підготувати шляхи для подальшого успішного розвитку цих галузей. Тільки якщо результати етимологічних досліджень матимуть достатній ступінь надійності, можна вважати надійними й підстави, на яких споруджені лексикологія й семантика.

На певну увагу заслуговують етимологічні дослідження Ю. В. Откупщикова, який вважає, що саме системний характер фонетичних змін дозволяє гіпотетично реконструювати форми слова, які не були засвідченими в жодній з відомих нам мов. Те ж саме можна сказати й про словотвірні реконструкції. Якщо б сукупність фонетичних змін або словотвірних процесів не носила системного характеру, то жодні фонетичні або словотвірні реконструкції не були б можливими взагалі.

Наукове етимологізування вимагає насамперед чіткого врахування фонетичних відповідностей, які існують між спорідненими мовами. Якщо звукова подібність між словами не відповідає фонетичним закономірностям, встановленим на підставі багатьох фактів, вона, як правило, є тільки випадковою.

Окремі теоретичні засади можна знайти у багаточисленних дослідженнях В. І. Абаєва. Вчений особливо підкреслює вагомість запозичених слів, які дають цінний матеріал про минулі відносини та міжкультурні зв'язки певного народу з іншими народами. В. І. Абаєв зазначає, що етимологія як наука неймовірна без порівняльно-історичного методу. Цей метод розробив ті чіткі, багаторазово перевірені принципи і критерії етимологічного дослідження, які переводять етимологію із сфери здогадів на підставу чітких наукових прийомів і надають отриманим результатам значну або абсолютну достовірність. Основним принципом, пов'язаним з самою сутністю порівняльно-історичного методу, він вважає принцип *системності*. Цей принцип вимагає, щоб, встановлюючи генетичні зв'язки між

словами, дослідник не виходив за межі певної мови або групи споріднених мов, які походять від однієї мови-основи. Порівняння слів, які входять у різні системи, не має великої пізнавальної цінності, доки не буде доведено, що подібні сходження у свою чергу утворюють систему, тобто походять із якоїсь первісної мовної єдності.

В. М. Топоров стверджує, що сучасна індоєвропейстика в основі свого дослідження має системи регулярних відповідностей між формальними елементами різних рівнів, які співвідносяться з діахронічно тотожними одиницями плану змісту. В. М. Топоров зазначає доцільність заміни старого прийому порівняння окремих ізольованих елементів порівнянням цілих груп елементів, що створюють систему (хай елементарну). На думку вченого, доцільним є використання структурного підходу, статистичних і близьких до них прийомів, використання досягнень ареальної лінгвістики, врахування досвіду типологічних досліджень. Він наполягає на першорядній важливості синхронічного підходу до етимології, який передбачає з'ясування вмотивованості певного слова у межах кожної із систем, перетинання яких і утворює це слово. Такий підхід, на думку В. М. Топорова, дозволяє створити елементарну модель акту етимологізації та заснувати етимологічне дослідження на структурних принципах.

Підґрунтям для структурного підходу в етимології є факт, що кожне слово виникає на перетині ряду систем у певному мовному полі. Досліджуючи кілька пов'язаних одне з іншим слів, значно легше зробити висновки про їх походження, ніж працюючи з матеріалом тільки одного слова. Цим пояснюється доцільність дослідження не ізольованих слів, а слів, які входять до певної семантичної, словотвірної або лексичної системи. Перевага вивчення етимологічно чи семантично пов'язаних слів, які утворюють певну «мікросистему», полягає у тому, що при такому вивченні існує можливість здобути додаткову інформацію про певне слово з даних про пов'язані з ним слова. Крім того, оскільки точне визначення слова тільки ззовні є неможливим, виявляється корисною інформація про ціле, до якого входить це слово.

В. М. Топоров вказує на доцільність використання точних методів в етимологічних дослідженнях, застосування етимологічного моделювання. Урахування всіх структурних змін (у складі фонем, у словотвірних моделях, у структурі семантичних полів тощо) дає можливість для широкого та глибокого розуміння причинних відношень, які виходять із системного підходу замість вузького тлумачення ізольованих фактів, та дозволяє гіпотетично передбачати етимології певного слова у майбутньому.

Вивченню теоретичного аспекту етимологічного дослідження лексики різних мов приділяють увагу Б. А. Ольховіков та Ю. В. Рождественський запропонувавши модель етимологічного аналізу, який автори вважають невід'ємною частиною дослідження з метою встановлення спорідненості мов. На їх думку, засобом виявлення матеріальної спорідненості мов може виступати аналіз мовних форм у їх відношенні до значення та значень у їх відношенні до форм. Ці прийоми доповнюють один одного та можуть бути перевірені один через одного. Необхідність таких процедур виникає тому, що встановлення кореспонденцій між одиницями двох або більше мов у плані змісту залежить від встановлення кореспонденцій між цими самими одиницями у плані вираження і, навпаки,

встановлення кореспонденцій між одиницями у плані вираження залежить від встановлення кореспонденцій між ними у плані змісту.

Встановлення таких кореспонденцій між одиницями різних мов може бути здійснене тільки шляхом системних зближувань, тобто за вихідну гіпотезу приймається наявність кореспонденції у плані вираження, і тоді вивчаються кореспонденції у плані змісту, або ж наявність кореспонденцій у плані змісту, і тоді вивчаються кореспонденції у плані вираження.

Принцип системних порівнянь в етимології втілюється в аналізі сукупності мовних систем, які розглядаються через порівняння елементів.

Для того щоб відмежувати запозичення, у зближуваних мовах відповідно до даних етимології досліджують ті семантичні поля, які представлені для відповідного рівня розвитку культури. Розгляду підлягають: а) родинні терміни; б) назви частин тіла; в) імена богів; г) назви елементів ландшафту та явищ природи і т. ін. Таким чином встановлюється хронологічна ієрархія семантичних полів. Так, родинні терміни, назви частин тіла хронологічно більш ранні семантичні поля, ніж система числівників. Система числівників – хронологічно більш раннє семантичне поле, ніж назви злаків та господарського начиння і т. д. Утворена гіпотеза далі уточнюється за допомогою морфемного аналізу та фонетичних відповідностей. Зміни у зближуваних словах, коренях та афіксах згідно до фонетичних законів свідчать про питомий характер досліджуваних форм. Якщо ж форми розрізняються у плані вираження не відповідно до фонетичних законів, то це свідчить або про те, що слово є винятком, або про його запозичений характер. Рішення питання залежить від характеру форми однієї із зближуваних одиниць. У запозичення не можна припустити значення, яке б могло виявитися результатом правильного розвитку.

Досліджувати закономірності розвитку мови неможливо, не з'ясувавши причини змін, що відбуваються у мові. З формуванням принципів історизму та системного розвитку в історії порівняльно-історичного мовознавства було тісно пов'язане становлення **принципу причиновості**.

В. А. Глуценко стверджує, що для порівняльно-історичного мовознавства першого періоду характерним було намагання шукати причини певних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення фонетичних законів були зведені до пояснення фонетичних умов, за яких вони відбувалися.

Представники Лейпцизької лінгвістичної школи загальною причиною фонетичних змін вважали прагнення носіїв мови до милозвучності. Як і більшість лінгвістів XIX ст. – початку XX ст., молодограматика дотримувалися концепції єдиної універсальної причини фонетичних змін. Підкреслюючи пріоритетність внутрішніх чинників розвитку мови, Г. Пауль разом з тим зазначає безперечний зв'язок мовних змін із змінами в житті народу, з особливостями спілкування мовців. Зокрема, Г. Пауль не тільки докладно розглядає «змішування» мов (йому присвячено окремий розділ книги «Принципи історії мови»), а й зосереджує увагу на соціальних чинниках, що сприяють «змішуванню» мов і діалектів.

Молодограматичне трактування фонетичних законів викликало до полеміки Г. Шухардта та представників неолінгвістичного напрямку, чий вчення ґрунтувалися на твердженнях лінгвістичної географії, ідеях змішання мов, застосування екстралінгвальних факторів у дослідженні лексичного матеріалу.

У сучасному мовознавстві вважається, що причини мовних змін можна поділити на внутрішні та зовнішні залежно від того, на яких мовних законах вони ґрунтуються. Так, В. Н. Немченко зазначає, що до внутрішніх законів розвитку мови відносять закони абстрагування, диференціації, аналогії, економії мовленнєвих зусиль і т. д. Поряд з внутрішніми чинниками мовних змін В. Н. Немченко визначає зовнішні, тобто ті, що відбуваються як результат змішання різних мов.

В. В. Левицький стверджує, що першопричина всіх мовних змін зумовлена виконанням мовою її основних функцій – комунікативної, номінативної та експресивної. Причини, зумовлені необхідністю виражати свої думки та називати предмети, умовно можна назвати комунікативними, а причини, зумовлені необхідністю виражати почуття, – емотивними. Комунікативні та емотивні причини відносяться до позалінгвістичних факторів змін значення. До лінгвістичних факторів відносяться мовні та мовленнєві причини, які відіграють у семантичних змінах значну роль, визначаючи кількість та функції лексичних одиниць.

Кропітка робота численних поколінь учених заклала надійне підґрунтя для визначення чіткої методики етимологічного аналізу. Ця методика була описана у працях багатьох лінгвістів (В. Пізані, О. Семереньї, О. М. Трубачова, В. М. Топорова, В. І. Абаєва, Л. Кіша, О. І. Іліаді, С. А. Бурлак, С. А. Старостіна). Найбільш чітко визначення основних етимологічних принципів, з яким погодилися всі науковці, було запропоноване О. Семереньї.

Значний внесок у вивчення принципів етимологічних досліджень зробив О. М. Трубачов, який зазначає, що для етимологічних досліджень є властивою множинність можливих інтерпретацій, у більшості випадків слова мають по декілька етимологій. У зв'язку з вищезазначеним особливого значення набуває проблема критеріїв надійності етимології (з якою пов'язана проблема так званих «рівноцінних» етимологій). Ступінь надійності етимології завжди залежить від ступеня системності тих умов, у яких виникло певне слово, та від того, наскільки чітко просліджується подальша траєкторія слова.

Проведений аналіз показав, що в сучасному мовознавстві науковці погоджуються з твердженням, що запозиченим можна вважати слово, яке має структуру, не характерну для питомих слів досліджуваної мови або має нерегулярні відповідності зі словами близькоспоріднених мов, що унеможлиблює реконструкцію праформи. Проте для того, щоб довести таке припущення, необхідно дотримуватися цілого ряду умов.

Л. Кіш та О. І. Іліаді особливу увагу приділили визначенню принципів, які можуть бути застосованими для етимологізації саме запозиченої лексики. До них відносяться **принцип самобутності, принцип кінцевого джерела, принцип неединичності мови**. Принципи, сформульовані С. А. Бурлак та С. А. Старостіним, на нашу думку, доповнюють названі вище принципи і мають сприяти успішному цілісному етимологічному дослідженню запозиченої лексики: **принцип контактування мов, принцип семантичної схожості, принцип дії регулярних відповідностей, принцип граматичної адаптації**. У розділі пропонується детальний опис цих принципів з урахуванням еволюції думки лінгвістів, яких цікавила ця проблема.

У третьому розділі «Критерії етимологізації запозиченої лексики в мовознавстві XIX ст. – початку XXI ст.» йдеться про визначення критеріїв

надійності тієї чи тієї етимології в теорії етимологічних досліджень. Як основні окреслено такі критерії етимологічного дослідження запозичень: 1) **фонетичний**; 2) **словотвірний**; 3) **семантико-етимологічний**; 4) **екстралінгвальні** (хронологічний, лінгво-географічний, історико-культурний) **критерії**.

Відзначено, що у практиці встановлення запозиченого характеру слова та визначення напрямку та конкретних шляхів запозичення доводиться користуватись не одним певним критерієм, а їх сукупністю. При цьому важливо пам'ятати, що ця сукупність не є простою сумою окремих критеріїв, адже вони, з одного боку, являють собою нерозривну єдність, а з другого – знаходяться між собою у складних суперечливих відносинах.

Розкрито еволюцію поглядів учених-мовознавців на проблему фонетичних відповідностей та формулювання фонетичних законів, що дозволило обґрунтувати надійний критерій перевірки етимологічних тлумачень. Проаналізовано праці Р. Раска, А. Потта, Г. Остгофа, К. Бругмана, Г. Пауля, Д. Дельбрюка, В. Пізані, Ю. В. Откупщикова, В. І. Абаєва, В. К. Журавльова, С. А. Бурлак, С. А. Старостіна, у яких на реальному мовному матеріалі застосовано **фонетичний критерій** у методиці етимологізації запозичених слів.

Вагомий внесок в теорію етимологічних досліджень зробили науковці ХІХ ст., які розробляли тезу про системний характер морфологічних змін. Так, при порівнянні слів Р. Раск вказує на необхідність відокремлювати корінь від інших частин слів.

Досліджуючи етимологію слів з формального боку, В. Пізані дійшов висновку, що виділення у слові тих чи інших формантів можна вважати доказовим лише у випадку, якщо реконструкція, що пропонується, може бути співвіднесена з надійно встановленим словотвірним рядом.

Доцільність аналізу системи словотвірних рядів у методиці етимологічних досліджень визнавали й науковці наступних поколінь. Про словотвірний критерій як основний в етимологічному аналізі писав Ю. В. Откупщиков. Він зауважував, що словотвірний критерій часто служить не тільки і не стільки засобом перевірки правильності етимології, скільки відправним пунктом, який може спрямувати дослідження вірним шляхом. Слово, для якого передбачають запозичений характер, не має порушувати прийнятих у мові правил граматичної адаптації запозичень.

Докладний опис застосування **словотвірного критерію** пропонують С. А. Бурлак та С. А. Старостін, які доводять, що не тільки факт запозичення, а й його напрям може бути встановленим при аналізі морфонологічної структури слова. На думку дослідників, перш, ніж порівнювати лексику двох або декількох мов, необхідно ретельно дослідити морфологію та морфонологію цих мов, щоб уникнути зіставлення афіксу з частиною кореня, які не є спорідненими. Морфологічний критерій вимагає, щоб при етимологічному аналізі враховувалась не тільки збіжність коренів або основ, а й єдність і закономірна відповідність словотвірних формантів та взагалі морфологічна історія слова.

Невід'ємною частиною етимологічного дослідження є **семантико-етимологічний** аналіз слова.

Р. Раск першим розмежував класи слів, які мають значення для компаративістики. Досліджуючи розпізнавальні ознаки питомої та запозиченої

лексики, Р. Раск пропонує правила, якими слід керуватися у лексико-семантичному аналізі.

У ХХ ст. зростає інтерес до етимологічних досліджень у зв'язку з вивченням семантики слова. Ю. В. Откупщиков доходить висновку, що у процесі запозичення кожне слово, відірвавшись від свого рідного ґрунту, втрачає у мові-реципієнті будь-які семантичні та етимологічні зв'язки. При запозиченні слів не запозичуються їхні семантичні зв'язки, слово у мові-реципієнті залишається семантично самотнім і не має внутрішніх зв'язків з іншими близькими за значенням словами.

Теоретичне обґрунтування семантичного критерію в царині етимологічних досліджень було дано в методі ізосемантичних рядів, запропонованому С. С. Майзелем.

У другій половині ХХ ст. склався такий різновид дослідження, як монографічний етимологічний аналіз певної тематичної групи лексики. Вагомий внесок у семантико-етимологічні дослідження зробив О. М. Трубачов. На думку вченого, етимологічне значення слова не тільки важливе для дослідження історії слова, а й є ключовим для розуміння його сучасної семантики.

В. І. Абаєв наполягав на необхідності зважувати на певні особливі фактори лексичних змін, а саме на роль експресивного фактору у процесі словотворення, на явище «народної етимології», калькування та контамінацію.

Встановлення надійних етимологій не є можливим без урахування **екстралінгвальних факторів**, а саме **хронологічних, географічних, історико-культурних** реалій. У розділі проаналізовано зв'язок етимології з іншими науками – історією, економікою, історією культури, природознавчими науками.

Розкрито твердження науковців, які досліджували проблему етимологізації лексичних запозичень (Р. Раск, Г. Пауль, Г. Шухардт, В. Пізані, М. Фасмер, В. Пізані, А. П. Пасхалов, Ю. В. Откупщиков, О. І. Іліаді, Г. Барци, О. М. Трубачов, В. І. Абаєв, Б. А. Ольховіков, Ю. В. Рождественський, С. А. Бурлак, С. А. Старостін, та ін.) щодо причин та умов запозичення лексики.

Особливу увагу приділено поширеному твердженню, згідно з яким у практиці встановлення запозиченого характеру слова та визначення напряму та конкретних шляхів запозичення доводиться користуватися не одним певним критерієм, а їхньою сукупністю.

ВИСНОВКИ

Етимологізація лексики значно ускладнюється, якщо слово, що досліджується, вживається в декількох мовах. Проблемі етимологізації лексики, виявленої в іншомовному оточенні, приділялося багато уваги як в українському, так і в зарубіжному мовознавстві. Проте в сучасній лінгвістиці немає спеціальних лінгвістично-історіографічних праць, у яких було б представлено комплексне вивчення цієї проблеми. Брак глибинних комплексних досліджень етимологічних студій ХІХ ст. – початку ХХІ ст. з висвітленням еволюції концепцій учених, які зберегли свою значущість для сучасного мовознавства, недостатня вивченість досягнень етимологів минулого зумовлюють актуальність досліджуваної проблеми.

Складність і специфічність завдань, поставлених у роботі, викликали необхідність застосування в ній актуалістичного методу як методу студій з

лінгвістичної історіографії. Саме цей метод дає можливість дослідити еволюцію принципів і критеріїв етимологізації лексичних запозичень.

Термінологія основних категорій етимології потребує певного упорядкування. Це стосується 1) терміна *лексичне запозичення*, 2) термінів *принцип* і *критерій*.

Термін *лексичне запозичення* в історії мовознавства трактувався по-різному. Сутність розбіжності поглядів полягає у визначенні понять *запозичення*, *запозичене слово*, *іншомовне слово*, у причинах запозичень. У мовознавстві початку ХХІ ст. іншомовне слово вважається запозиченим певною лексичною системою, якщо йому властиві такі ознаки: а) графемно-фонетична передача іншомовного слова засобами мови-реципієнта; б) співвіднесення його з певними граматичними класами та категоріями; в) семантична самостійність слова; г) використання слова не менш ніж у двох різних мовленнєвих жанрах або в певній термінологічній галузі.

Аналіз літератури, присвяченої етимологічному аналізу лексики, свідчить, що деякі науковці не проводять чіткої межі між термінами *принцип* та *критерій*, існує тенденція ототожнювати ці феномени. З таким підходом погодитися важко. Вважаємо перспективним таке трактування цих термінів, згідно з яким *принцип* є методологічним засобом організації пізнавального процесу, засобом пізнання, теоретико-методологічною основою методу, а *критерій* виступає як методична категорія, яка охоплює певні ознаки, засади, правила для прийняття рішень щодо оцінки, визначення або класифікації чогось і для перевірки правильності тієї чи іншої теорії. Таке розмежування підвищує експланаторність лінгвістично-історіографічного дослідження.

Систематизація та аналіз опрацьованого матеріалу дає змогу визначити основоположні принципи та критерії етимологічного аналізу запозиченої лексики в різноструктурних мовах. Є підстави стверджувати, що в етимології застосовуються принципи порівняльно-історичного дослідження, до яких відносять принципи історизму, причиновості та системності, що є конкретизацією та виявом принципу загального зв'язку явищ. Ці принципи лежать в основі будь-якого етимологічного дослідження та мають бути застосованими разом з принципами відокремлення запозиченої лексики, до яких доцільно відносити принцип самобутності, принцип кінцевого джерела та принцип неединичності мови.

Основні принципи та критерії етимологічного аналізу імпліцитно застосовувалися вже у працях перших компаративістів (Р. Раск). Їхній аналіз було здійснено значно пізніше. Формулювання основних принципів етимологічного дослідження (на матеріалі індоєвропейських мов) належить О. Семерній. На цій базі й було визначено такі принципи етимологізації запозиченої лексики, як принцип самобутності, принцип кінцевого джерела, принцип неединичності мови (Л. Кіш, О. І. Іліаді). З погляду С. А. Бурлак та С. А. Старостіна, успішному цілісному етимологічному дослідженню запозиченої лексики мають сприяти також принцип контактування мов, принцип семантичної схожості, принцип дії регулярних фонетичних відповідностей, принцип граматичної адаптації.

Упродовж тривалого часу методику етимологічного дослідження запозичених слів удосконалювали й уточнювали вчені-індоєвропейці багатьох поколінь. Незважаючи на певні розбіжності в поглядах щодо розглядуваної проблеми, практика лінгвістів, які займалися її вивченням, дозволяє чітко визначити критерії та окреслити процедуру етимологічного аналізу. Віддаючи пріоритет різним критеріям,

всі етимологи визнавали важливість формальних ознак і змін, яких зазнало слово у своєму розвитку. Саме нетиповість фонетичних і морфологічних рис слова вказує насамперед на його запозичений характер.

Основними доцільно вважати такі критерії етимологічного дослідження запозичень: 1) фонетичний; 2) словотвірний; 3) семантико-етимологічний; 4) екстралінгвальні критерії (хронологічний; лінгво-географічний; історико-культурний). Треба зазначити, що жоден з критеріїв не має переваги порівняно з іншими; тільки комплексний характер застосування цих критеріїв може гарантувати високий ступінь вірогідності тієї чи тієї етимології. Множинності етимологічних висновків можна уникнути, якщо проводити аналіз на матеріалах пам'яток давньої писемності, із залученням сучасної лексики, як загальноживаної, так і діалектної; слово має досліджуватися в усіх його зв'язках; у необхідних випадках ураховуються історичні, археологічні та інші факти. Етимологічний аналіз слова, здійснений ізольовано, без контексту, без урахування реалії, для позначення якої воно виникло, не можна вважати достатньо надійним.

Намагання знайти семантичне мотивування тих чи інших слів можна відшукати в текстах далекої давнини. Проте, безперечно, наукова етимологія могла виникнути тільки після появи порівняльно-історичного мовознавства, коли була встановлена система звукових відповідностей між спорідненими мовами (перша чверть XIX ст.).

Епохальним явищем можна назвати відкриття порівняльно-історичного методу. До XIX ст. у мовознавстві був накопичений багатий фактичний матеріал, який спричинив виникнення ідеї спорідненості мов. Відкриття перших фонетичних законів (Р. Раск, Я. Бредсдорф, Я. Грім, О. Х. Востоков) стало науковою засадою, яка сприяла історичному порівнянню мовного матеріалу. Подальше дослідження історичних фонетичних змін, встановлення їх закономірного характеру (А. Ф. Потт, Г. Курціус та ін.) стало надійним підґрунтям для створення наукової етимології.

У XIX ст. – XX ст. у мовознавстві закріплюється трактування мови як динамічної системи. Ретельно вивчений історичний фонетичний матеріал індоєвропейських мов сприяв установленню фонетичних відповідностей між ними з достатньою мірою точності. Принцип дії регулярних фонетичних відповідностей у споріднених мовах (індоєвропейських, а згодом і мов інших сімей) стає основною засадою для успішних етимологічних досліджень. Фонетичний критерій активно використовується як надійний критерій для перевірки вірогідності етимологічних тлумачень. Наукові засади у фонетиці сприяли ретельному вивченню морфології та семантики, що стало причиною створення відповідних словотвірних і семантичних рядів. Нетиповий характер фонетичних і морфологічних рис інтерпретується як ознака запозиченого походження слова. Набуває значення твердження про необхідність застосування екстралінгвального аспекта в дослідженні запозичених слів. Урахування культурно-історичних чинників і фактів, досвіду лінгвістичної географії при будь-якому етимологічному дослідженні є обов'язковим у процесі встановлення етимології слова. Визнання значущості діалектів та оволодіння прийомами лінгвістичної географії (Г. Шухардт, Ж. Жильєрон, Й. Трир, Р. Мерінгер, К. Фослер, Дж. Бонфанте, В. Пізані та ін.) дозволило значно вдосконалити процедуру етимологічного дослідження запозиченого лексичного матеріалу.

Ідеї лінгвістичної географії та ареального мовознавства знайшли подальший розвиток у працях дослідників другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. (О. Семереньї, Л. Кіш, А. О. Білецький, М. М. Маковський, О. М. Трубачов, В. М. Топоров, В'яч. Вс. Іванов, Ю. В. Откупщиков, В. І. Абасєв, В. К. Журавльов, Ж. Ж. Варбот, Б. А. Ольховіков, Ю. В. Рождественський, В. В. Левицький, О. С. Мельничук, В. Г. Скляренко, В. Г. Таранець, С. А. Бурлак, С. А. Старостін та ін.); було наголошено на особливому зв'язку етимології з історико-культурним контекстом.

У другій половині ХХ ст. зароджується ідея переосмислення «традиційних» принципів, застосування синхронічного підходу в етимології. Актуальним стає створення моделі етимологізування, в основі якої лежать структурні та статистичні прийоми. Така модель стала основою дослідження й запозиченої лексики і створила тверде підґрунтя для розробки принципів, необхідних для етимологізування запозичень.

Необхідно пам'ятати, що етимологічному дослідженню властива множинність можливих рішень, які залежать від знань, а часом від інтуїції етимолога. Визначити чітку модель акту етимологізування надзвичайно складно. Використання прийомів етимології спричиняється до висновків, які мають відношення тільки до етимології. Моделювання семантичної сторони певної етимології визначається й коректується знанням відповідних культурно-історичних реалій, і це свідчить про те, що етимологія не може повністю укластися в межі лише мовознавства. Вона певною мірою залежить і від екстралінгвальних даних, у зв'язку з чим її висновки є корисними і для інших галузей науки.

Використання лінгвістами комплексного підходу дозволило вийти на якісно вищий рівень узагальнень для пояснення походження слова, вдосконалило процедуру відмежування запозиченої лексики. Новітні теорії та залучення великої кількості даних уможливили отримання надійних етимологій у дослідженнях запозиченої лексики.

Очевидно, вирішальним у лінгвістиці ХХІ ст. стане, з одного боку, збереження найкращих, найпродуктивніших наукових парадигм, а з іншого – розробка та розвиток нових підходів до мови. В основі взаємовідносин традицій та інновацій у сучасному мовознавстві надійно закріпився принцип, який не припускає переважного домінування будь-якого одного напряму або підходу. Сьогодні всі лінгвісти визнають факт, що комплексний підхід до дослідження мови є найбільш перспективним. В основі такого підходу – ідея множинності лінгвістичних інтерпретацій, що зумовлено багатоаспектною природою мови.

Ця ідея бере початок уже в перших наукових етимологічних дослідженнях, що виникли в межах порівняльно-історичного мовознавства в першій чверті ХІХ ст. (Р. Раск, А. Ф. Потт, Г. Курціус). Висунуті етимологами ХІХ ст. – початку ХХІ ст. твердження зберегли свою значущість для сучасної етимології. Це стосується не тільки індоєвропейських мов, а й мов інших сімей. Перспективи подальших лінгвістично-географічних досліджень ми й убачаємо в широкому залученні до лінгвістично-географічного аналізу матеріалу неіндоєвропейських мов.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

Статті у наукових часописах:

1. Пампура С. Ю. Проблеми етимології в студіях О. Х. Востокова / С. Ю. Пампура // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов : зб. наук. праць / гол. ред. В. П. Андрущенко. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 10. – С. 195-199.
2. Пампура С. Ю. Проблеми етимології в давньоіндійському та античному мовознавстві / С. Ю. Пампура // Вісник Дніпропетровського університету. Серія мовознавство : наук. журнал / відп. ред. Т. С. Пристайко. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2013. – Вип. 19. – Т. 3. – С. 142-147.
3. Пампура С. Ю. Р. Раск і проблеми етимології індоєвропейських мов / С. Ю. Пампура // Лінгвістика : зб. наук. праць / відп. ред. К. Д. Глуховцева. – Луганськ : ДЗ ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2013. – № 2 (29). – С. 27-32.
4. Пампура С. Ю. Ю. В. Откупщиков про словотвірний критерій етимологізації запозичених слів / С. Ю. Пампура // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. праць / відп. ред. В. І. Гончаров – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 7. – С. 27-32.
5. Пампура С. Ю. Критерії етимологічного дослідження запозиченої лексики (лінгвоісторіографічний аспект) / С. Ю. Пампура // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: філологія : зб. наук. праць / гол. ред. І. В. Ступак. – Одеса, 2014. – Вип. 9. – С. 142-144.
6. Пампура С. Ю. Экстралингвистический аспект этимологизирования заимствований / С. Ю. Пампура // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2014. – № 11 (41). Ч. 1. – С. 153-155.

Доповіді на конференціях:

7. Пампура С. Ю. До питання про критерії етимологізації запозичень / С. Ю. Пампура // Актуальні питання сучасної науки та освіти : матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної та науково-методичної конференції викладачів і студентів, 24–25 квітня 2012 р. / відп. ред. Н. М. Маторіна. – Слов'янськ, 2012. – Вип. 4. – С. 220-225.
8. Пампура С. Ю. Про лінгвістичні методи дослідження в етимології / С. Ю. Пампура // Актуальні проблеми розвитку української мови у науковій ретроспекції та перспективі : матеріали круглого столу до Дня української писемності та мови. – Миколаїв : МНУ, 2012. – С. 135-137.
9. Пампура С. Ю. К вопросу о методах лингвистических исследований / С. Ю. Пампура // Современная филология: теория и практика : материалы X Международной научно-практической конференции, 25-26 дек. 2012 г. – М. : Спецкнига, 2012. – С. 163-166.
10. Пампура С. Ю. Этимологические исследования в античном языкознании / С. Ю. Пампура // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках : материалы VI Международной научной конференции, 22-

23 апреля 2013 г. – Днепропетровск : Нова ідеологія, 2013. – С. 226-228.

11. Пампура С. Ю. Етимологізація лексичних запозичень у студіях учених Лейпцизької школи (фонетичний критерій) / С. Ю. Пампура // Мова, література і культура: актуальні питання взаємодії : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 9-10 серпня 2013 р. – Львів : ГО ЛОГОС, 2013. – С. 24-28.
12. Пампура С. Ю. Фонетичний критерій етимологізації запозичень у працях В. Пізані / С. Ю. Пампура // Актуальні питання сучасної науки і освіти : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 22-24 квітня 2014 р. / відп. ред. Н. М. Маторіна. – Слов'янськ : ДДПУ, 2014. – Вип. 6. – С. 354-356.
13. Пампура С. Ю. К вопросу о семантическом критерии этимологизации заимствований / С. Ю. Пампура // Северное Причерноморье: к истокам славянской культуры. VIII Чтения памяти О. Н. Трубачева : материалы Международной конференции. – Феодосия, 2014. – С. 59-62.

Додаткові видання:

14. Пампура С. Ю. Про методику етимологічних досліджень / С. Ю. Пампура // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник / отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск, 2012. – Вып. XXIII. – С. 116-121.

АНОТАЦІЯ

Пампура С. Ю. Етимологізація запозичень у різноструктурних мовах: лінгвоісторіографічний аспект. – Рукопис.

Дисертація на здобуття ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.15 – загальне мовознавство. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» МОН України. – Одеса, 2015.

У дисертації представлено лінгвоісторіографічне дослідження питання етимологізації запозичень у різноструктурних мовах. Розкрито особливості дослідження запозиченого лексичного матеріалу в студіях мовознавців ХІХ ст. – початку ХХІ ст., проаналізовано еволюцію тверджень представників різних напрямів і шкіл щодо принципів та критеріїв етимологічного аналізу. Висвітлено роль лінгвістичних шкіл і провідних мовознавців ХІХ ст. – початку ХХІ ст. у розв'язанні питань етимологізації лексичних запозичень.

Досліджено проблему принципів та критеріїв етимологічного аналізу у працях Р. Раска, Г. Пауля, Г. Остгофа, О. О. Потєбні, П. Ф. Фортунатова, Г. Шухардта, Дж. Бонфанте, В. Пізані, А. Мейє, Е. А. Макаєва, А. О. Білецького, О. Семереньї, Л. Кіша, О. І. Іліаді, В. М. Топорова, О. М. Трубачова, В. К. Журавльова, Ю. В. Откупщикова, С. С. Майзеля, В. І. Абаєва, Б. А. Ольховікова, Ю. В. Рождественського, С. А. Бурлак, С. А. Старостіна та ін.

Ключові слова: лінгвістична історіографія, актуалістичний метод, етимологія, принципи етимологічного аналізу, критерії етимологізації запозичень, методика етимологічних досліджень.

АННОТАЦИЯ

Пампура С. Ю. Этимологизация заимствований в разноструктурных языках: лингвоисториографический аспект. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.15 – общее языкознание. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского» МОН Украины. – Одесса, 2015.

Диссертация посвящена лингвоисториографическому исследованию проблемы этимологизации заимствований в разноструктурных языках. Раскрыты особенности изучения заимствованного лексического материала в исследованиях языковедов XIX в. – начала XXI в. Анализ работ ученых указанного периода позволяет проследить эволюцию взглядов представителей разных лингвистических направлений и школ на проблемы этимологии.

Особое внимание уделено изучению проблемы звуковых соответствий в родственных языках, фонетических законов, которые заложили надежную основу для этимологии. Раскрыты основные положения лингвистических учений основоположников сравнительно-исторического языкознания и их последователей (Р. Раска, Я. Бредсдорфа, Я. Гримма, А. Х. Востокова, А. Потта, Г. Курциуса, Г. Остгофа, К. Бругмана, Г. Пауля, Г. Грассмана, К. Вернера, О. О. Поттебни, Ф. Ф. Фортунатова, Г. Шухардта, В. Пизани, В. К. Журавлева и др.).

В центре внимания – проблема принципов этимологического анализа в работах Р. Раска, Я. Гримма, А. Х. Востокова, А. Потта, А. А. Поттебни, Г. Остгофа, К. Бругмана, Г. Пауля, Ф. Ф. Фортунатова, Г. Шухардта, Дж. Бонфанте, В. Пизани, А. Мейе, Е. А. Макаева, А. А. Белецкого, О. Семереньи, О. Н. Трубачева, В. Н. Топорова, Ю. В. Откупщикова, Л. Киша, О. И. Илиади, В. К. Журавлева, В. И. Абаева, Б. А. Ольховикова, Ю. В. Рождественского, В. Н. Немченко, В. В. Левицкого, В. Г. Скляренко, В. Г. Таранца, С. А. Бурлак, С. А. Старостина и др. Раскрыты идеи языковедов о необходимости учитывать историческое развитие языка в процессе установления этимологии слова. Непременным этапом этимологического анализа является снятие позднейших исторических изменений. Системное понимание языка, исторический подход к изучению языка показывает, что основой этимологической методики является сравнительно-исторический метод, который опирается на законы фонетических изменений, морфологических изменений и т. д. Отмечена тенденция использовать структурный и статистический приемы в современной лингвистике. В основе этимологического анализа заимствованной лексики лежат главные принципы сравнительно-исторического языкознания (а именно принципы историзма, системности, причинности, которые являются конкретизацией и воплощением принципа всеобщей связи явлений). Формулировка основных принципов этимологического исследования была предложена О. Семереньи. На основе принципов этимологического исследования были определены принципы этимологизации заимствованной лексики: принцип самобытности, принцип конечного источника и принцип неединичности заимствующего языка (Л. Киш, А. И. Илиади). С. А. Бурлак и С. А. Старостин считают, что успешному целостному этимологическому исследованию заимствованной лексики должны способствовать также принцип контактирования

языков, принцип семантического сходства, принцип действия регулярных фонетических соответствий, принцип грамматической адаптации.

Проведенное исследование позволяет сделать вывод, что в основе лингвистических исследований лежит принцип, не допускающий господства какого-нибудь одного направления или подхода.

Осуществлен анализ учений лингвистов о проблеме критериев этимологизации заимствований. Наиболее перспективными в современном языкознании признаны фонетический, словообразовательный, семантико-этимологический критерии, а также экстралингвальные критерии, к которым относятся хронологический, лингво-географический и историко-культурный. Установлено, что комплексный подход к изучению языка является наиболее перспективным в современном языкознании. В основе такого подхода – идея множественности лингвистических интерпретаций, что обусловлено многоаспектной природой языка.

Особую сложность при этимологическом анализе представляет объяснение значения слова, его развития и реконструкция его первичных форм и значения. Необходимым рабочим приемом в этимологии является реконструкция формы и значения, исторически предшествующих засвидетельствованному, то есть восстановление на ее основе засвидетельствованных лексем и их первичных форм.

Исследованы теории ученых, считающих экстралингвальные факторы необходимым звеном в установлении действительно научной этимологии слова. Учет хронологических, географических фактов, историко-культурных реалий позволяют провести надежное этимологическое исследование.

Ключевые слова: лингвистическая историография, актуалистический метод, этимология, принципы этимологического анализа, критерии этимологизации заимствований, методика этимологического исследования.

SUMMARY

Pampura S. Yu. Etymological analysis of loanwords in languages with different structure: linguistic-historiographical aspect. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology. Speciality 10.02.15 – General Linguistics. – The State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky” of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Odesa, 2015.

The thesis presents a linguistic-historiographical research of the problem of loanword etymological analysis in Indo-European languages. The principal issues of the etymological studies in the concepts of scientists of XIX ct. - early XXI ct. are revealed. The evolution of the linguists' assertions on the problem of the purpose of etymology is under analysis.

Special attention is paid to the problem of the main principles and criteria of etymology of borrowings in the works by R. Rask, H. Paul, H. Osthoff, A. A. Potebnya, F. Fortunatov, V. Pisani, A. Meillet, E. Makayev, V. M. Toporov, O. M. Trubachov, V. I. Abayev, B. A. Olkhovikov, Yu. V. Rozhdestvensky. Yu. V. Otkupshchikov, S. S. Maisel, O. I. Iliadi and others).

Key words: etymology, etymological analysis, etymology of loanwords, principles of etymological analysis, criteria of etymology of borrowed words, methodology of etymological research.

